

זיהוי ה'סלע'

אברהם נגב

במאמרו על ה'סלע' של הנבטים שפורסם לא מכבר ב'קתדרה' כותב זאב משל: עם זאת חלוקות הדעות על זיהויו של ה'סלע': הזיהוי המקובל הוא עם אום אל-ביארה או עם אחד מהצוקים האחרים המתנשאים מעל פטרה (שהוראת שמה ביוונית – סלע). אברהם נגב מתלבט בזיהוי בין פסגת ההר שמעל עין בוקק הידומה בצורתה למצדה' לבין 'סלע' אחר בחופיו של ים המלח או בנגב עצמו.

ובהערה הוא מוסיף שם: 'אך אם כך, מדוע אין הוא [כלומר נגב] מציע את צוק מצדה עצמו? ואולי הסלע שעליו מדובר הוא צוק דרומי יותר, בצפון ערב – באזור תימא או חגרה. גם משמעות השם חגרה הוא 'סלע'!

עסקתי כבר פעמיים בעבר בחקירה מפורטת של הטקסטים של הסופרים היוונים והרומים הנוגעים בסוגיה זו.¹ הירונימוס מקארדיה כתב לאחר שנת 312 לפה"ס:

ובכן, אלה המנהגים של הערבים. אולם כאשר קרב היום שבו חוגגים הנבטים את יום הכינוס הלאומי שלהם, שבו נאספים אלה הדורים מסביב כדי לפגוש איש את רעהו, קצתם כדי למכור ואחרים כדי לקנות דברים הדרושים להם, הם נוהגים להפקיד על סלע מסוים את רכושם ואת זקניהם וכן את נשותיהם וטפם. מקום זה הוא חזק ביותר, אף כי אינו מוקף חומה, והוא מרוחק יום אחד מן הארץ הנושבת.

ופוסידוניוס, המאוחר להירונימוס ביותר ממאתיים שנה, כתב: 'בארץ הנבטים יש סלע שהוא מבוצר ביותר, מאחר שבאים אליו כשביל אחד בלבד. וכך הם עולים אל הסלע בקבוצות קטנות ומפקידים שם את רכושם בבטחה'.

על סמך ניתוח התיאורים השונים של המסלע, הקרקע ואופן אספקת המים, נתוני המרחקים השונים הנזכרים במקור, המרחק המועט אל 'הארץ הנושבת' הקרבה לים המלח וכו', לא היה ספק בלבי אפילו לרגע אחד שהאזור שמדובר בו הוא לא אחר מאשר הנגב המרכזי, ושהסלע אינו אחר מאשר סלע מצדה. לא הסתרתי את הדברים, וכאשר ביטאתי אותם בפני פרופ' יגאל ידין עורר הדבר את התנגדותו הנחרצת: 'כיצד אתה מעז [בערך כך: לחלל את קודשי ישראל...]. מתשובת ידין הבינותי כי תפארתי לא תהיה על הדרך הזאת. זנחתי אז את סלע מצדה, ובאתי אל הסלע של עין בוקק, הדומה – במבט ממזרח – למצדה. תלמידי עוזי דהרי האיר את עיני שסלע עין בוקק נראה תלול מצד מזרח בלבד, וכי הוא מתמזג עם מדבר יהודה ממערב, ולכן הציע לי לשקול את האפשרות לזהות את הסלע של הנבטים במצד זוהר.

1 ז' משל, 'ה'סלע' של הנבטים ומבצרי מדבר יהודה, קתדרה, 76 (תמוז תשנ"ה), עמ' 45-47 והערה 20.
2 A. Negev, 'The Nabateans and the Provincia Arabia', H. Temporini & W. Haase (eds.), ANRW, VIII, Berlin-New York 1977, pp. 521-545 ; הנ"ל, אדוני המדבר: תולדות הנבטים וממלכתם, ירושלים 1983, עמ' 24-32.

באותה עת לא מצדה היתה חשובה בעיני, אלא ביקשתי להראות שקצהו הדרומי של אזור ים המלח, מן הלשון דרומה, הוא חלק מן המרחב הנבטי בשני עברי ים המלח, ואף שמצדה היא למעשה המועמד היחיד לזיהוי ה'סלע', החלטתי שלא לעמוד על כך עד יבוא יום. אולם לדברים אלה, שעסקתי בהם מאותה עת באי רצון, יש ערך רב מאוד להבנת ההיסטוריה של הנבטים בשלבים הקדומים של תולדותיהם.

הצבא של אנטיגונוס מונופטלמוס ('יחיד העיץ'), מיורשי אלכסנדר מוקדון, שיצא לכבוש את מצרים בשנת 312 לפה"ס עשה ככל הנראה את דרכו לאורך החוף של ארץ-ישראל דרומה. כשהגיע לעזה, שהיתה באותה עת עיר נמל של הנבטים (רק כמאתיים שנים מאוחר יותר עברה עזה לידי אלכסנדר ינאי), שמע שם מן הסתם על נפלאותיו של העם הנבטי ועל דבר עושרו המופלג, ומפקדי המסע החליטו שהסטייה לכיוון דרום-מזרח, לעבר הנגב הנבטי ולאזור ים המלח הנבטי, ולצפון-מזרח, אל ה'סלע' – עשויה להשתלם.

דבר אחד הוא לסתות מדרך הים לכארשבע ועוד עד אזור ים המלח, ודבר אחר לגמרי הוא לעשות את כל הדרך הזאת ועוד לחצות את הערבה, לעלות בהרי אדום ולהסיע צבא גדול למדי (כפי שמוסרים המקורות) עד ל'סלע מסוים', ככינויו במקורות, אשר אחדים מבקשים לזהותו עם פטרה. ניתוח המרחקים מן הארץ המיושבת עד לסלע כפי שצינו אצל הירונימוס מקארדיה מחזק לדעתי אף הוא את זיהויו של הסלע בדרום-מערב ים המלח ולא בארץ אדום.

בניסיונה לשחזר את ספריו האבודים של הירונימוס מקארדיה כותבת גיין הורנבלאוואר:

המרחק שבין פטרה לבין ים המלח בתיאור של דיודורוס גם הוא מעורר בעיה. ב-98.1 הוא מציין מספר של 300 סטדיות (34 מילין בקירוב); ב-95.5 מציין המקור כי הסלע (פטרה) מרוחק שני ימי מסע מן הארץ המיושבת. אתנאיוס בראש חיל רגלים נושאי נשק קל עושה דרך של שלושה ימים ושלושה לילות על מנת להגיע לסלע (פטרה), כשהוא עובר מרחק של 2,200 סטדיות (250 מילין בקירוב). מספר אחרון זה הוא ללא ספק משובש... פטרה שוכנת לאמיתו של דבר במרחק 50 מילין דרומית לקצה הדרומי ביותר של ים המלח, בגובהו הנוכחי מעל פני הים. אולם אם צודק א' נגב בקבעו את מקומם של הנבטים הנודדים של המאה הרביעית לפה"ס ושל ה'סלע' שלהם לא בצד של עבר הירדן המזרחי סביב פטרה המפורסמת, אלא בנגב הצפוני-המזרחי עצמו, כפי שהוא מציע, ייפתר קושי זה.³

לאמיתו של דבר עתה, לאחר שהציע משל את אשר הציע, הגיע הזמן לתקור כפי שצריך וללא עכבות את הפינה הזאת של ממלכת הנבטים ואת היחס בין הנבטים ליהודים בפרקי הזמן הנדונים.

בחפירות במצדה נתגלו כותרות נבטיות ושפע כלי חרס נבטיים, תווי הסתתים במקום סומנו בשיטה קרובה לזו של הנבטים (שיטה דומה לזו שבמצדה מצאתי בחפירותי בעבדת), ואף שיטות אספקת המים במצדה דומות לאלה של הנבטים. זאת ועוד, מחנה ה' שמצפון-מערב למצדה, שהוא המחנה היחיד שם השוכן על סוללת המצור עצמה ולא מחוצה לה, נודע בלשון

3 ראה: J. Homblower, *Hieronimus of Cardia*, Oxford 1981, p. 148, n. 184.
4 ראה: מצדה: סקר ארכיאולוגי בשנות תשט"ו-תשט"ז, ירושלים תשי"ז, ציור 2, אחרי עמ' 16.

העם בשם 'מחנה האספסוף', כלומר המחנה שישבו בו הרוכלים והיצאניות. בעיני הדברים לא נראו. סמוך למחנות הצבא הרומיים היו אכן מתקנים כאלה, אולם הם היו ממוקמים במרחק של כשני מילין מן המחנה, בכדי למנוע דמורליזציה. הדבר שמשך את עיני בביקורים השונים שערכתי במחנה זה היה הכמות הגדולה מאוד של כלי החרס הנבטיים והכלים הרומיים הקדומים בני זמנם הפזורים שם. שיערתי שמחנה זה דבר אין לו עם מערכת המצור הרומית, וכי הוא קדום לה, שהרי הסוללה נבנתה מעליו, ונראה לי יותר שזה היה מחנה של העובדים שהועסקו בידי הורדוס בבניין המצדה. על מנת לבדוק את הדברים האלה לאשורם ביקשתי לאסוף במקום שבדי כלי חרס, שיסייעו בידי בקביעת זמן המבנה, אך בהתערבותו של ידין נמנע ממני הדבר, אף-על-פי שבאותה עת חלפו כבר שנים אחדות מאז סיים את חפירותיו במצדה.

מצדה איננה היישוב הקדום היחיד הקשור במסכת הקשרים של ממלכת הנבטים והיהודים. כאמור הצעתי בעבר מחוסר בררה לזהות את ה'סלע' של הנבטים עם מצוק עין בוקק. בעין בוקק עצמה, למרגלות הצוק, נערכו במהלך השנים 1967-1975 חפירות מטעם אוניברסיטת תל-אביב בראשות מרדכי גיחון. סמוך לחוף הים נתגלה בית-המלאכה ההרודיאני (ה'אופיקינה' בכינויו של גיחון). תחילתו של בית-המלאכה בימי הורדוס (שלב א), לאחר מכן, בתקופת הנציבים הראשונים, הפך האתר לאחווה אימפריאלית, והוא היה קיים גם בימי אגריפס הראשון והנציבים שאחריו. השלב האחרון בתולדות המקום (שלב ד) הוא מימי מרד בר כוכבא. לשני השלבים התיכונים (ב ו-ג) שייכים כלי החרס הנבטיים הרבים (רובם ככולם כלים מצוירים) והמטבעות הנבטיים הרבים שנמצאו בחפירות, והמהווים לדברי החופר 'כשליש מן המימצא במקום'.⁵ לדעת גיחון נראה שהדבר מעיד על קשרי הסחר בין הנבטים ויהודה, שעקבותיהם ניכרים כאן, במקום הסמוך לגבול ממלכת הנבטים, מה גם שבאופיקינה נזקקו בוודאי גם לחומרי גלם מדרום ערב ומן המזרח הרחוק, שסופקו על-ידי שיירות הסוחרים הנבטיים. ועוד הוא מוסיף: 'כל הסימנים, לרבות הימצאות שמנים אתריים בפסולת הייצור, מרמזים על כך שאחד מחומרי הגלם שעובדו במקום זה היה האפרסמון, המיוחד למרחב זה, וששמו יצא לתהילה בכל רחבי העולם הרומאי'.

אליבא דגיחון הקים אפוא הורדוס אופיקינה לעיבוד בשמים שונים ובהם האפרסמון, שהיה כידוע, סוד מדינה (ראה בית-הכנסת של עין-גדי). את האופיקינה בנה הורדוס בלב ממלכת הנבטים – שהרי באותה עת הנגב כולו, החלק הדרומי של ים המלח ובקעת צוער היו נבטיים – וכאן הוקם, לדעת גיחון, המתקן ההרודיאני היחיד שלא הוקף בביצורי הגנה. לטענת גיחון הנבטים לא היו שותפים למעשה הזה, שהרי כלי החרס והמטבעות הנבטיים שנמצאו פה הם מן השלבים המאוחרים יותר, שבהם לא פעלה האופיקינה, אלא היתה במקום אחווה מלכותית. קשה מאוד לקבל את הדברים כנתינתם, כי הממצאים הנבטיים הטיפוסיים בשני השלבים האלה אינם מעטים מאלה שנחשפו באתרים נבטיים מובהקים כגון עבדת וניצנה, ואף-עולים בכמותם בהרבה על הממצאים הנבטיים בממשית, בחלוצה, ברחובות ובשבטה, הנבטיות גם הן. לידי גם עין בוקק הוא אתר נבטי מובהק, ואני מצפה שכמו שעשה זאב משל צדק למצדה, יעשה משהו צדק גם עם עין בוקק הנבטית. לא אתפלא אם ימצא שכלי החרס הנבטיים שייכים לארבעת השלבים כאחד ולא לשלבים ב-ג בלבד כדעת גיחון.